

רפאל כהן-אלמגור (עורך) סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית
ספרית פועלים. 1999. 294 עמודים.

מסוף שנות השבעים הולך ומתחזק במדעי החברה ובמדעי הרוח אותו זרם ביקורתי המערער על המובן-מאליו של השיח הישראלי לגבי מהותה של החברה הישראלית. כתוצאה מכך יצרו חוקרי הדמוקרטיה הישראלית מושגים שונים ומגוונים כדי לתאר את המציאות החברתית והפוליטית שאזרחי מדינת-ישראל חיים בה: אתנודמוקרטיה, תיאודמוקרטיה, אתנוקרטיה וכדומה. ניסיון זה להבין את עצמנו מוליד לא-פעם מחקרים מרתקים המעלים סוגיות שהושתקו במשך שנים: מעמדן האזרחי של קבוצות מיעוט שונות, הקשר בין דת ולאום כבסיס לסדר החברתי בישראל, המרחב הגיאוגרפי כביטוי לשליטה של קבוצת הלאום הדומיננטית על קבוצת המיעוט, וכדומה. נראה לי שזהו ההקשר שבו ניתן להבין את הופעת הספר שערך רפאל כהן-אלמגור, סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית, תוך ניסיון להציג גישות "ממסדיות" יותר ו"ממסדיות" פחות לנושא, או במילותיו של העורך (ע' 21):

הרצינול העומד מאחורי ספר זה הוא לבחון כמה מהסוגיות המרכזיות והמהותיות ביותר בחברה הישראלית עם היכנסה למאה העשרים ואחת.

לשם כך קובצו בספר ארבעה-עשר מאמרים (כולל ההקדמה ודבר העורך). המאמר הראשון (ההקדמה) הוא סקירה שד"ר ש"ז אברמוב (ו"ל) ערך זמן קצר לפני שהלך לעולמו. בלב סקירה זו ניצבת הסוגיה דת-לאום-דמוקרטיה, כפי שהתמשה בעת החדשה במערב וכן במסגרת המפעל הציוני משחרר כינונו עד ימינו. מאמר זה אינו מאמר אקדמי מובהק, אולם יתרונו במסרו הברור – כיום, מבין הפרמטרים דמוקרטיה, דת ולאום, יש לתת עדיפות לדמוקרטיה הליברלית, שכן אחרת הקשר בין דת ולאום יגבר על הדמוקרטיה וייהפך ללאומנות ולקסנופוביה.

לאחר דבר העורך המקיף והמעניין של כהן-אלמגור, מופיעים בספר שנים-עשר מאמרים נוספים.

פ' עוז-זלצברגר, במאמרה "הדמוקרטיה הליברלית – מבט היסטורי", סוקרת את ההיסטוריה של הדמוקרטיה הליברלית. היא עושה זאת באופן אלגנטי וחכם, אם גם תוך ניסיון מאולץ במידת-מה לחבר סקירה זו למציאות הישראלית.

במאמר הבא, "על-פי רוב?", ד' הד מעלה סוגיה חתרנית כשהוא מערער על העיקרון המובן-מאליו שלפיו ההחלטות בדמוקרטיה נקבעות על-פי רוב. הוא מראה כי כאשר מדובר ברוב מובנה, שלטון הרוב אינו מתיישב עם זכויות הפרט, והוא מציע את שיטת ההגרלה כשיטה חלופית להכרעה על-פי רוב. בעיניו, שיטה זו עונה טוב יותר על הצורך בייצוג הוגן בנסיבות ובהקשרים מסוימים. כאמור, זאת שאלה חתרנית במדינה שמבנה את שלטון הרוב כדיקטטורה של הרוב. אולם חולשתו של המאמר נעוצה במה שהד עצמו מציין:

אין ביכולתה של תיאוריה פילוסופית לקבוע קריטריונים ברורים לזיהוי ההקשרים שבהם שיטת הכרעה מסוימת, כמו הגרלה, עשויה להיות מתאימה, שכן הפעלת השיטה כרוכה במגבלות אמפיריות סבוכות. (ע' 92)

כתוצאה מכך, המאמר נראה תרגיל אינטלקטואלי יותר מאשר התמודדות עם הסוגיה. ד' דרי, במאמרו "דמוקרטיה וביורוקרטיה בישראל", מציג הסבר משכנע על הקשר בין דמוקרטיה וביורוקרטיה. הוא מראה לנו כיצד רתיעתו של הדרג המדיני מקיומה של ביורוקרטיה מקצועית ויעילה נובע מרצון לשמור על עליונותו ועל יכולתו לשלוט. מכיוון שלמערכת הפוליטית אין עניין להתחלק בעוצמה עם הביורוקרטיה, מונצח הדפוס של קבלת החלטות פוליטיות באיזון משרות בכירות ובניתוב משאבים ציבוריים לקהלים מועדפים, במידה רבה ללא עוררים. והשאלה שעולה, כמובן, היא: עד מתי?

מאמרו המעניין והמלומד של ק' קליין, "על הפרדת רשויות בדמוקרטיה", בוחן את התובנות השונות שנוצקו במהלך השנים בדוקטרינה של הפרדת הרשויות, ומנתח את המצב בישראל. הוא מציין שהפרדת רשויות בתקופתנו אין פירושה הפרדה קשוחה ודוגמטית. הפרדה כזו אינה אפשרית ואף אינה רצויה. לעומת זה, על-פי תפיסתו, הפרדת רשויות מובנית במושגים של איזונים ובלמים, כדי לשמור על הפרדה פונקציונלית של הרשויות. כתוצאה מכך, על בית-המשפט העליון להנהיג מדיניות שיפוטית מרוסנת כדי לא לגלוש למצב של "Government by Judiciary", קרי, מצב שבו הרשות השופטת היא הקובעת, ולא הרשויות הנבחרות.

א' ברק, במאמרו הקצר והקולע "תפקידו של בית המשפט העליון בחברה דמוקרטית", מחזק אותה גישה. הוא מדגיש שהיצירתיות השיפוטית של שופטי בית-המשפט העליון מבוססת על שלושה עקרונות משלימים: (1) מתן ביטוי לערכי-היסוד של השיטה; (2) שאיפה לסגירת פערים בין משפט לחיים; (3) שמירה על אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה. וכפי שהוא עצמו מסכם:

מי ששומר כי אחרים לא יחרגו מסמכותם, חייב להישמר כפל כפליים שלא לחרוג מסמכותו. (ע' 140)

המאמר "קול האישה בדמוקרטיה הישראלית" של פ' רדאי מצביע באופן ברור ומשכנע על הקושי לחבר בין אופייה היהודי של ישראל לאופייה הדמוקרטי. רדאי בוחנת במאמרה את מוסדות החברה בעדשות מגדריות, ומגיעה למסקנה הבלתי-נמנעת שלפיה "כל עוד אין שוויון כוללני לנשים במדינה, אי אפשר לראותה כדמוקרטיה אמיתית" (ע' 161). במאמר הבא, "דמוקרטיה ורפואה: מחויבות המדינה כלפי חוליה", עורך הספר, ר' כהן-אלמגור, מתמקד בנושא זכויות חברתיות בדמוקרטיה הליברלית. הוא עושה זאת תוך התייחסות לשלושה עקרונות מרכזיים: חובת המדינה, יכולת המדינה וזכות החוליה. עצם הכללתו של מאמר על זכויות חברתיות בדיון על הדמוקרטיה הליברלית מוצדק בהחלט מבחינה תיאורטית. לכן חבל שכהן-אלמגור אינו מציג את הקשר ההיסטורי והפוליטי בין הדמוקרטיה הליברלית לאזרחות חברתית. נוסף על כך הוא מציג את זכויות החוליה ברוח הניאו-ליברליזם האמריקאי, ועל-ידי כך מצליח לחבר בין "חובה", יכולת וזכות; אך הוא עושה זאת על-חשבון זכויות האדם של החוליה. אגב, ממתי ארצות-הברית משמשת "אור לגויים" בנושא אזרחות חברתית?

הסוגיה המרכזית שעולה במאמר העשירי בספר באה לידי ביטוי בכותרת המאמר: "מיעוטים עדתיים-תרבותיים בדמוקרטיה ליברלית". ו' קימליקה (שתרם רבות לדיון על האזרחות הרב-תרבותית במדינות ליברליות-דמוקרטיות) ור' כהן-אלמגור מעלים את השאלה המרכזית כל-כך: עד כמה המדינה הדמוקרטית-הליברלית יכולה להקנות זכויות

קבוצתיות לקבוצות תרבותיות-עדתיות ששוללות את זכויות הפרט של חבריהן? בעיני, תשובתם בעייתית ביותר משלושה טעמים:

1. מבחינה תיאורטית, אי אפשר לדון ברב-תרבותיות בארצות-הברית, בקנדה ובישראל בנשימה אחת, כפי שהמחברים עושים זאת. שתי המדינות הראשונות הינן מדינות ששייכות לכלל אזרחיהן ובעלות משטר פוליטי מוסכם. ישראל, לעומת זה, אינה מדינה ששייכת לכלל אזרחיה, ואין לנו משטר המוסכם על כולנו. מסיבה זו ממש נכתב למעשה ספר זה. על-כן, סוגיית הרב-תרבותיות במדינות דמוקרטיות-ליברליות שונה מסוגיית הרב-תרבותיות במדינה שאינה יודעת מהי זהותה (מי הוא ישראלי?), שבסיס ההשתייכות לקולקטיב הלאומי בה הינו אתנו-דתי, ושנצחון קבוצה תרבותית אחת, בהקשר זה, בא על-חשבון קבוצה אחרת. על כך כתב ב' קימרלינג שישראל הינה מדינה של ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות (קימרלינג, 1998).
2. כשקמליקה וכהן-אלמגור מנתחים את סוגיית הרב-תרבותיות בישראל, הם מתייחסים לסוגיה של "רצח על רקע חילול כבוד המשפחה" ולמילת נשים. לגבי רצח על רקע חילול כבוד המשפחה, טענתם היא שהדרישה לזכויות קבוצתיות מאיימת על זכויות הפרט, ולכן על המדינה להתערב כדי למנוע את המנהג הזה. לעומת זה, כשמדובר במילת נשים ב"צורה הקלה הנהוגה בישראל", ו"מכיוון שבמרבית המקרים אין מדובר בטקס כפוי" (ע' 203), אין המדינה חייבת להתערב: "אנו חושבים כי נזק ההתערבות רב יותר מהנזק שעלול להיגרם לנערות אם לא נתערב." (שם) השאלה הנשאלת היא: מה פירוש "צורה קלה" ו"טקס לא-כפוי" כשמדובר בטקס אלים ואכזרי, שכל משמעותו שעבוד של גוף הילדה לגבר שאמור להיות בעלה בעתיד, תוך שלילה מוחלטת של מיניותה? לאן נעלמה זכות האדם על גופו כעיקרון בלי-עבור של המשנה הליברלית? האם מילת הנשים הינה כיום קנה-המידה של הליברליזם בישראל? האם אין זה עדיף להתייחס לחשמל, לכבישים ראויים לתחבורה, לשוויון הזדמנויות בחינוך... האם אין זה עדיף ליצור מסגרות דמוקרטיות אמיתיות כדי לאפשר לכל הבדווים, איש ואישה, להשתתף בתהליך קבלת-ההחלטות על עתידם?
3. למה המחברים חושבים שדוברי קבוצת המיעוט הינם דווקא העיליתות המסורתיות, ולא קבוצות אחרות בתוך קבוצת המיעוט? מה עם פעילי זכויות האדם וזכויות הנשים בתוך אותה קבוצת מיעוט, במקרה שלנו – הבדווים? הם כבר אינם בדווים מספיק?

במאמר הבא דן א' פפה על "האזרחים הפלסטינים בישראל לקראת המאה העשרים ואחת" (זוהי כותרת המאמר). פפה מציין את הדינמיקה של הזהות ושל סדר-היום הלאומי של הפלשתינים אזרחי מדינת-ישראל משנת 1948 ועד היום. הוא מדגיש את העובדה שהפלשתינים שמרו כל העת על זהותם הלאומית הפלשתינית, הן ברמת הפרט והן ברמה הקולקטיבית. כתוצאה מכך קיימות אפשרויות שונות בנוגע ליחסים בין הרוב היהודי למיעוט הפלשתיני בישראל.

תהליך הישראליזציה יכול להתקיים רק אם יישמט הבסיס הציוני של מדינת ישראל. החלופה היחידה הקיימת, כל עוד נותרת מדינה ציונית, היא להיות פלסטינים "עמומים" בתוך מדינת ישראל – וכך יישמר המודוס ויוונדי הלא-נזח אף התקף. חלופה אחרת היא לאמץ לאומיות מתעמתת, שתוביל למאבק גלוי וחזיתי עם המדינה היהודית. (ע' 223)

העובדה שיש חפיפה בין מוצא לאומי למצוקה כלכלית ותברתית אינה תורמת להגעה לפתרון מוסכם, כפי שפפה מדגיש בצדק. יחד עם זה, למרות התיאור המקיף והברור של המחבר, שתי סוגיות מרכזיות לא זכו בהתייחסות מספקת: (1) המימד האתנו-דתי של הזהות הפלשתינית; (2) השפעתם של הסכמי אוסלו על הדינמיקה של הזהות הקולקטיבית הפלשתינית בישראל ועל סדר-היום החדש שהם מכתיבים.

מאמרו של מ' ליסק, "ייחודיות ונורמליזציה ביחסי צבא-ממשל בישראל", בוחן את היחסים בין הצבא לממשל בישראל. ליסק מגיע למסקנה שישראל לא נהפכה למדינה מיליטריסטית למרות "דת הביטחון" (הייחודית) המאפיינת אותה. הוא מזכיר לנו שעם כל השוני והגיוון, המכנה המשותף לכל החברות הדמוקרטיות הוא קיומה של "עמימות דינמית" בגבולות בין המגזר האזרחי לבין המגזר הצבאי, וכן גמישות בחלוקת התפקידים בין המגזרים. עידן השלום מקדם אותנו, בסבירות גבוהה, לעידן של "נורמליזציה", קרי, לעידן שבו הדמיון בין ישראל לדמוקרטיות מערביות ילך ויגבר.

מאמרו של ליסק משכנע כל עוד אנחנו נצמדים לניתוח הפורמליסטי של הסוגיה. הוא נעשה משכנע פחות כשמתייחסים למיליטריזם כתרבות. מה ממחיש את טענתי יותר מאשר ההצהרה המדהימה של ראש הממשלה של "כווולם", שעמד בגבורה מול הנכים ששבתו והצהיר שהוא לא ייכנע ללחצים ושעם דמעות אין פותרים בעיות? יסלחו לי הקוראים שלא הבאתי כאן ציטוט מדויק, אלא רק את רוח הדברים של רב-אלוף במילואים אהוד ברק, ראש ממשלת ישראל.

במאמר הלפני-אחרון, "תיאטרון הטרור": אתגרה הקשה של הדמוקרטיה", ג' וימן עוסק ביחסי החליפין בין אמצעי התקשורת והטרור, ובסכנה הטמונה בהם. במדינה דמוקרטית, הכיסוי התקשורתי משרת את מטרות הטרור (דמורליזציה של האויב, יצירת מודעות לנושא וכולי), בעוד ש"תיאטרון הטרור" מעלה את המדרוג (rating) התקשורתי. כדי להתמודד עם מצב זה, וימן מציע, מבין המודלים הקיימים, את מודל "ההגבלה העצמית", שפירושו אימוץ מוסכם של ריסון עצמי. השאלה נשאת ואיתה הספק: איך מודל כזה יכול להתקיים לנוכח כוחו הבלתי-מעורער של המדרוג?

מאמרו של ליימן-ווילציג, "דמוקרטיה ישראלית: עד כמה דמוקרטית? עד כמה ליברלית?", חותם את הספר. במאמר נשאלת שאלת-השאלות: באיזו מידה ישראל זכאית (המלה נמצאת בגוף הטקסט) להיקרא דמוקרטיה ליברלית כשגם כיום היא שולטת על עם אחר, אין בה הפרדה בין דת למדינה, והמדינה אינה מדינת כל אורחיה? ליימן-ווילציג מדגיש בתשובתו שישראל הינה דמוקרטית יותר מאשר ליברלית. המרכיב הדתי-הלאומי בישראל תורם במידה רבה לסתירה בין דמוקרטיה וליברליזם. יחד עם זה, הוא טוען שגישה ליברלית יותר עלולה להמס אותו מרכיב דתי-לאומי המהווה את הדבק שמצליח איכשהו לשמור על ליכודו של הרוב היהודי. במילים אחרות, ליימן-ווילציג מעלה שאלה חשובה, אך עונה עליה לפי מיטב המסורת של הסטטוס-קוו. הוא מגיע אפילו לטיעון, שהינו בבחינת "הפוך על הפוך", שלפיו הליברליזציה הפוליטית בישראל, קרי, אותה ליברליזציה שאמורה לבסס את זכויות האדם של כל אזרחית ואזרח, עלולה לסכן את הדמוקרטיה!!! (ע' 279-283)

לסיכום: הספר שלפנינו הינו ספר מגוון, שכתוב במקצועיות רבה על-ידי חוקרים שהינם מהבכירים ביותר בתחום. לא-פעם נשאלות שאלות נוקבות ולא-פעם התשובות

עונות על הציפיות. אולם ספר זה לוקה בכך שהוא אימץ גישה פורמליסטית מדי ובכך שהוא אינו נשען מספיק על מצבור המחקרים הסוציולוגיים, הכלכליים והאנתרופולוגיים שהתייחסתי אליהם בפתחה. כתוצאה מכך, שאלות-יסוד רבות ועכשוויות אינן מועלות, למשל: משמעותו של רצח רבין מבחינת הדמוקרטיה בישראל, הקשר בין הון לשלטון כתוצאה מהפריימריז ומהבחירה הישירה לראשות הממשלה, מעמדם האזרחי(?) של העובדים הזרים, השפעת העלייה מברית-המועצות לשעבר על יחסי דת ומדינה בישראל, השפעותיהם של הגלובליזציה, הרחבת הפערים הכלכליים ופירוק מדינת-הרווחה על "יציבות" הדמוקרטיה, המונופול באמצעי התקשורת ועוד כהנה וכהנה. לנוכח כל זה ניתן לומר שספר זה מציג בהחלט סוגיות בדמוקרטיה הישראלית, אך לא סוגיות-יסוד, ובוודאי לא סוגיות-יסוד עכשוויות.

מקורות

קימרינג, ברוך (1998). "הישראלים החדשים – ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות". אלפיים, 16, 264–308.

סלביה פוגל-ביזאוי

מכללת בית-ברל, המכללה למנהל